

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

*Նվիրվում է ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի
հիմնադրման 50-ամյակին*

№ 14

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

*Посвящается 50-летию основания факультета востоковедения
ЕГУ*

№ 14

Ереван
Издательство ЕГУ
2018

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES

JOURNAL OF ORIENTAL STUDIES

*Dedicated to the 50th anniversary of the foundation of the faculty
of Oriental Studies of YSU*

№ 14

YEREVAN
YSU PRESS
2018

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
արևելագիտության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ՝

Մելքոնյան Ռուբեն բ.գ.թ., պրոֆեսոր (խմբագիր)

Մելիքյան Գուրգեն բ.գ.թ., պրոֆեսոր

Խառատյան Ալբերտ պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ

Սաֆրաստյան Ռուբեն պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Հովհաննիսյան Լավրենտի բ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթ.-անդամ

Հովհաննիսյան Դավիթ բ.գ.թ., պրոֆեսոր

Սաֆարյան Ալեքսանդր պ.գ.թ., պրոֆեսոր

Ոսկանյան Վարդան բ.գ.թ., դոցենտ

Քոչարյան Հայկ պ.գ.թ., դոցենտ

Սարգսյան Լևոն պ.գ.դ., պրոֆեսոր

Կարապետյան Ռուբեն պ.գ.դ.

Տեր-Մաթևոսյան Վահրամ պ.գ.դ.

Գրեկյան Երվանդ պ.գ.դ.

Րեպենկովա Մարիա բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Ռուսաստան)

Կուզնեցով Վասիլի պ.գ.թ., դոցենտ (Ռուսաստան)

Էքմեքչյան Լեոնա PhD (ԱՄՆ)

Իլյա Յակուբովիչ բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Գերմանիա)

Ահմադջան Ղուրոնբեկով բ.գ.դ., պրոֆեսոր (Ուզբեկստան)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<i>ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ ԵՊՀ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ 50-ԱՍՅԱ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻՆ</i>	11-12
---	-------

ԱՐԱԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Մկրտումյան Գայանե ՍՈՒՍՈՒԼՍԱՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ- ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐԻ ԴԵՐԸ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ</i>	14-27
--	-------

<i>Ռաֆայելովա Քրիստինե ՍԱՐԴՈՒ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԲՆՈՐՈՇՈՂ ՀԱՄԵՍԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈԳԵԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԱԲ ԵՎ ՀԱՅ ԼԵԶՎԱՍՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ</i>	28-39
--	-------

<i>Ikilikyan Sona ARAB-IRANIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE PERSIAN GULF NAMING DISPUTE</i>	40-54
--	-------

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռամագյան Սամվել

«ՔՅՈՌՕՂԼԻ» ԷՊՈՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐԸ ԵՎ XVII ԴԱՐԻ

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....56-94

Հակոբյան Տաթևիկ

ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԿԵՐՊԱՐԻ

ՎԵՐԱՐԺԵՎՈՐՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (ՍԵԼԻՄ

ԴԵՐԻՆԳԻԼԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ).....95-110

Սարգսյան Տաթևիկ

ՊՈԼՍՈ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ-ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ

ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԶԱՎԵՆ ՏԵՐ-ԵՂԻԱՅԱՆ.....111-123

Աբրահամյան Մհեր

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԲՈՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ.....124-137

Պողոսյան Նաիրա

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՀԱԼԻԴԵ

ԷԴԻՓ ԱԴԸՎԱՐԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ.....138-151

Մելքոնյան Ռուբեն

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐ-ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐ. ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ

ԵՎ ԿԱԴՐԱՅԻՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....152-165

Գևորգյան Արշակ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆ-
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՎԱՐՉԱՊԵՏ ԱԴՆԱՆ ՄԵՆԴԵՐԵՄԻ ԵՎ ԳԱՐԵԳԻՆ
ՏՐԱՊԻԶՈՆՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ.....166-178

Հովսեփյան Լևոն
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ
ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ.....179-205

Դարբինյան Հայկ
«ՓԱՓՈՒԿ ՈՒԺԺ» ԶՈՒԳԱԿՑՈՒՄԸ «ԿՈՇՏ ՈՒԺԻՆ».
ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼԻԶԱՑՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ.....206-219

Գևորգյան Արշակ
«ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ.
ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԻԲՐԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆ.....220-230

Հովհաննիսյան Գոռ
ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-
ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ.....231-240

Հարությունյան Ավետիք
2015 թ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ.....241-250

Մարգարյան Հայկ
ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ251-263

Պետունց Արեն
ԱԶԳԱՅՆԱՍՏՈՒԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ՈՒԺԻ ԲԵՄԵԼԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ 2018 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.....264-278

Մելքոնյան Մարիամ
ԿՆՈՋ ԷՄԱՆՍԻՊԱՅԻԱՅԻ ԽՆԴԻՐԸ ՄԻՂԻ
ՀԱԹՈՒՆԻ «ԱՂԵՐՄԱԳՐՈՒՄ».....279-288

Պետրոսյան Ամալյա
XVIII ԴԱՐԻ ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....289-298

Խաչատրյան Շուշան
ՄՈՒԽԹԱՐ ԱՌԻԵՁՈՎԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....299-314

Մովսիսյան Լիլիթ
ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԵՎ ԱՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԼԵԶՎԻ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ԶՈՒԳԱՐԿԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ.....315-328

*Хабидуллина Элмира **
 ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ
 ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ С ТАТАРСКОГО
 ЯЗЫКА НА ТУРЕЦКИЙ.....329-335

Քոչարյան Հայկ, Գևորգյան Աննա
 ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՏ
 ԳՈՐԾՈՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ
 ՇԱՀԵՐԻ ՎՐԱ.....336-356

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Vardanyan Aharon
 SOME REMARKS ON THE SOCIOLINGUISTIC
 SITUATION IN XALXĀL.....358-365

Տոնոյան Արտյոմ
 ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ ԲՈՒՆ ԱՊԱՌՆԻ
 ԺԱՄԱՆԱԿԱԶԵՎԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ
 ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐԶ.....366-380

Բիանջյան Հասմիկ
 ՍԵՅՅԵԴ ՍՈՀԱՄՄԱԴ ԱԼԻ ԶԱՄԱԼԶԱԴԵԻ ԴԵՐԸ 19-Ը
 ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻ և 20-Ը ԴԱՐԻ ՄԿԶԲԻ ՊԱՐՄԻՑ
 ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՆՈՐԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ.....381-392

Խաչատրյան Զարուհի
 ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՁԻԱՆՈՒՆՆԵՐԸ
 ՊԱՐՍԿԵՐԵՆՈՒՄ.....393-402

Դավթյան Սոնա

*ԲՈՒՅՍԵՐԻ ԱՆՎԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՊԱՐՍԿԵՐԵՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲՈՒՍԱՆՎԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐՈՒՄ.....* 403-419

Կոստանյան Վահան

*ԱՅՐՈՒՄՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ
ԵՎ ՑԵՂԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....* 420-430

Գեղամյան Աստղիկ

ՄԻՐԱՅԻՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ «ՇԱՀՆԱՍԵ»-ՈՒՄ..... 431-440

Պետրոսյան Լիանա

*ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹԸ
Մ. ԱՀՄԱԴԻՆԵԺԱԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (2005-2013 ԹԹ.).....* 441-449

Կոստանյան Վահան

ԱՅՐՈՒՄԱԿԱՆ ԿԱՑԱՐԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ..... 450-456

Брутян Ануш

*ПЕРСПЕКТИВЫ РОССИЙСКО-ИРАНСКОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА ПОСЛЕ ПОДПИСАНИЯ СВПД.....* 457-471

Khorikyan Hovhannes

ON THE LOCATION OF THE NEPHTHALITES..... 472-486

Քոչարյան Հայկ, Գևորգյան Աննա՝

**ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԱՂԲԵՋԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՅՆ ԳՈՐԾՈՆԻ
ԱԶԳԵՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐԻ ՎՐԱ**

Բանալի բառեր՝ իսլամական գործոն, Աղբբեջան, շիա իսլամ, սուննիներ, սուֆիներ, ծայրահեղական իսլամական խմբավորումներ, ահաբեկչություն, անվտանգություն, տարածաշրջան, Հայաստանի Հանրապետություն

Իսլամը ներկայիս Աղբբեջանի Հանրապետության տարածք ներթափանցել է 7-րդ դարում: Պատմականորեն Արրան և Շիրվան կոչվող այս տարածքը դարեր շարունակ արաբական խալիֆայության մաս լինելով, իր վրա է կրել և շարունակում է կրել իսլամական տարբեր ուղղությունների գաղափարական զարգացումների ազդեցությունները: Իսլամը իր տարբեր դրսևորումներով՝ սուննիզմ, շիիզմ, սուֆիզմ և այլն, դարձել է ներկայումս Աղբբեջանի տարածքն ընդգրկող շրջանների մշակութային և արժեքային դաշտի անբաժանելի մաս: Աղբբեջանի անկախումից հետո իսլամական տարբեր խմբեր մրցակցում էին երկրում ազդեցություն ձեռք բերելու համար: Մի շարք խմբավորումներ Իրանից, Միջին Արևելքի այլ երկրներից, ինչպես նաև Հյուսիսային կովկասից ակտիվորեն աշխատում էին իրենց գաղափարները տարածելու ուղղությամբ: Նրանցից որոշները կապեր ունեին անգամ իսլամական զինված խմբավորումների, այդ թվում նաև «Ալ-Քաիդայի» հետ: Երկրի պաշտոնական կրոնական

Քոչարյան Հայկ՝ ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի արաբագիտության ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ, էլ. փոստ՝ hkocharyan@ysu.am
Գևորգյան Աննա՝ ԵՊՀ Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոնի զիտաշխատող, էլ. փոստ՝ anna.gevorgyan@ysu.am

ինստիտուտները պայքարում էին այս խմբավորումներին դուրս մղելու ուղղությամբ և ներկայում, միայն թուրքական ծագմամբ խմբերն են համեմատաբար ազատորեն գործում Ադրբեջանում:

Սույն հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել իսլամը՝ որպես գործոն, ժամանակակից Ադրբեջանում, դրա արդի դրսևորումները, ինչպես նաև այդ գործոնի ազդեցությունը ՀՀ անվտանգային շահերի վրա: Հետազոտության ծավալից և նպատակից ելնելով՝ իսլամը որպես գործոն դիտարկվում է երկու՝ քաղաքականության և ինքնության տեսանկյունից:

Բնակչության դավանաբանական կազմն ու խճանկարը

ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի «Աշխարհում կրոնական ազատությունների վիճակի մասին» 2018 թ. զեկույցի համաձայն՝ Ադրբեջանի 10,046,516¹ բնակչության մոտ 96,9%-ը մուսուլման է²: Ըստ Ադրբեջանի «Կրոնական կառույցների հարցով պետական կոմիտեի»՝ մուսուլման բնակչության մոտ 65%-ը շիական իսլամի հետևորդ է, իսկ մոտ 35%՝ սուննիական³: Ընդհանուր առմամբ սակայն, բնակչության մեծամասնությունը կրոնական պրակտիկաների ակտիվ մասնակից չէ և նրա ինքնությունը առավելապես հիմնված է մշակութային և էթնիկ պատկանելիության վրա:

Դեռ 2007-2008 թվականներին «Gallup» կազմակերպության անցկացրած հարցման համաձայն՝ Ադրբեջանի բնակչության մոտ

¹ Azerbaijan, World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/aj.html> (հուլիս 18, 2018),

² United States Commission on International Religious Freedom 2018 Annual Report <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2018USCIRFAR.pdf> (ապրիլի 10, 2018)

³ Նույն տեղում:

21%-ն է⁴ կրոնը առօրյա կյանքի կարևոր բաղկացուցիչ համարում և միայն 14%-ն է ամենօրյա աղոթք կատարում⁵: Իսկ արդեն 2018 թվականին Բահայի նախաձեռնության համադրական տվյալներով՝ Ադրբեջանի բնակչության 34%-ն է իրեն կրոնավախ համարում⁶: Դեռ 2010 թվականի ուսումնասիրությունները ցույց էին տալիս, որ իսլամական արժեհամակարգը աստիճանաբար առավել կարևոր դեր էր ստանձնում երիտասարդ սերնդի (մինչև 29 տարեկան) մոտ, որոնց ինքնությունը ձևավորվել է արդեն անկախ Ադրբեջանում⁷:

Ադրբեջանում՝ շիա իսլամի հետևորդները, առաջնորդվում են ջաֆարիական կրոնաիրավական դպրոցի (մազհաբի) կողմից մշակված «իրավանորմատիվ» դաշտով: Իսկ Ադրբեջանի սուննիների մեծամասնությունը հետևում է հանաֆիական մազհաբին: Սուննի ադրբեջանցիները հիմնականում թյուրքական ծագում ունեցողներն են, իսկ էթնիկ փոքրամասնություն կազմող և ոչ թյուրքական ծագում ունեցող ադրբեջանցի մուսուլմանները հարում են շաֆիական մազհաբին: Միաժամանակ, իսլամի հիմնական երկու ուղղություններից գատ, 19-րդ դարում ներկայիս Ադրբեջանի տարածք է ներթափանցել նաև սուֆիական նակշբանդիական ուղղությունը և լայն տարածում գտել թե՛ հանաֆիական, և թե՛ շաֆիական մազհաբների շրջանում:

⁴ Steve Crabtree and Brett Pelham, What Alabamians and Iranians Have in Common, <http://www.gallup.com/poll/114211/Alabamians-Iranians-Common.aspx> (ապրիլի 10, 2011)

⁵ Gallup: Azerbaijan is One of Least Religious Nations, <http://crrc-caucasus.blogspot.com/2009/02/gallup-azerbaijan-is-one-of-least.html> (ապրիլի 10, 2011)

⁶ Mapped: The world's most (and least) religious countries <https://www.telegraph.co.uk/travel/maps-and-graphics/most-religious-countries-in-the-world/> (մարտ 4, 2018):

⁷ Balci B., Goyushov A., “Azerbaijan”, *Yearbook of Muslims in Europe*, v. 2, ed. by Jorgen S. Nielsen and others, Brill, Leiden-Boston, 2010, p 43-44.

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո իսլամական դավանաբանական խճանկարը Ադրբեջանում համալրվել է նոր տարրերով: Իսլամական վերածննդի հոսանքի ներքո Ադրբեջան են ներթափանցում այնպիսի ուղղություններ, ինչպիսին են սալաֆիական իսլամը և նուրսիների շարժումը, որոնց հիմնական համակիրները քաղաքաբնակ ադրբեջանցի երիտասարդության ներկայացուցիչներն էին:

Ադրբեջանում իսլամ դավանողներին այսօր կարելի է բաժանել երեք հիմնական խմբերի: Դրանք են՝ ա) շիա իսլամ դավանողներ, որոնք հետևում են կրոնական այնպիսի հեղինակությունների, ինչպիսին են այաթոլլահ Խամենեին, այաթոլլահ Մխթանին և այլոք, բ) սուննիներ, որոնք պատկանում են թյուրքական ծագում ունեցող տարբեր սուֆիական ուղղություններին (օրինակ՝ նուրսիներ, նակշբանդիներ, սուլեյմանիներ և այլոք), և գ) արմատական իսլամին՝ սալաֆիականությանը/վահաբականությանը հարողներ:

Շիա իսլամ դավանողներ

Ադրբեջանի Հանրապետության մուսուլման բնակչության մեծամասնությունը շիա իսլամի հետևորդներ են: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո առաջացած գաղափարական վակուտումը իր ազդեցությունն ունեցավ նորանկախ խորհրդային հանրապետությունների, այդ թվում նաև Ադրբեջանի վրա: Ինքնության փնտրտույքները ադրբեջանական հասարակության մեջ հանգեցրին նրան, որ հանրային խոսույթը սկսեց կառուցակցվել՝ հիմքում ունենլով ինքնության երկու բաղադրիչներ: Մի կողմից

սկսեց ակտիվանալ էթնիկ՝ թյուրքական ինքնությունը⁸, իսկ մյուս կողմից՝ կրոնական՝ իսլամական ինքնությունը⁹:

Պետք է նշել, որ իսլամի զարգացումը Ադրբեջանի տարածքում ստեղծել էր մի իրավիճակ, որ գերակա ուղղություն էր դարձել շիական իսլամը՝ իր իսնաաշարիա (տասներկուլիմամական)¹⁰ ուղղությամբ: Իսնաաշարիա շիա իսլամը նաև Իրանի Իսլամական Հանրապետության պետական գաղափարախոսության հիմնասյունն է:

Շիական կրոնական ինքնության ընդհանրությունը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության համար 1990-ականներին ակտիվացնել իր գործունեությունը Ադրբեջանի տարածքում: Իրանական ակտիվությունը Ադրբեջանում արտահայտվում էր քաղաքական կուսակցությունների ստեղծմամբ և ֆինանսավորմամբ, ինչպես նաև ադրբեջանցի երիտասարդների կրթությունը իրանական կրոնական հաստատություններում կազմակերպելով:

1990-ականներին Իրանի հովանու ներքո Ադրբեջանում գործում էին բազմաթիվ քարոզչական խմբեր, կազմակերպություններ և կրոնաքաղաքական բնույթի այլ կառույցներ (օրինակ՝ «Իմամիյա», «հուսեյնիյա», «ահլ ալ-բեյթ» և այլն): Միաժամանակ, երկրի տարբեր մասերում գործում էին

⁸ Թյուրքական ինքնության ակտուալացման մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ, որ այն համեմված է յուրահատուկ կրոնական (իսլամական) գործնով, մասնավորապես՝ սուննիական տարրով:

⁹ Անկախության ձեռքբերումից հետո Ադրբեջանում ակտիվորեն սկսեցին վերաբացվել մզկիթները, որոնց թիվը այսօր անցնում է 2000-ից:

¹⁰ Այլ կերպ անվանվում են նաև իմամականներ: Այս ուղղությունը կայացել է 9-րդ դարում և աչքի է ընկնում իր չափավոր հայացքներով:

ավելի քան 150 «մադրասաներ» (իսլամական կրոնական կրթօջախներ):¹¹

Իրավիճակը շտկելու և պետական վերահսկողությունը ուժեղացնելու համար, 2000 թ.-ին Ադրբեջանը ավելի է խստացնում վերահսկողությունը տարատեսակ կրոնական կազմակերպությունների նկատմամբ, ինչի հետևանքով կազմակերպությունների զգալի մասը օրենքից դուրս են հայտարարվում:

2001թ. ստեղծվում է Կրոնական կառույցների հարցով Ադրբեջանի պետական կոմիտեն, որի իրավասության սահմաններում է հայտնվում Ադրբեջանում գործող բոլոր կրոնական կառույցների գործունեությունը: Կոմիտեի նախաձեռնած վերագրանցման գործընթացը խիստ բացասական է անդրադառնում տարատեսակ իսլամական կառույցների, այդ թվում նաև իրանական հովանավորություն ունեցող շիական կառույցների վրա:

Ադրբեջանում շիայական (իրանական) ազդեցության և քարոզի կենտրոն է համարվում Բաքվի Ջումմա մզկիթը, որի առաջնորդ, Իրանում կրթություն ստացած Հաջի Իլգարը, ամենահայտնի շիա քարոզիչն է Ադրբեջանում: 2001 թվականին, հրաժարվելով անցնել Կոմիտեի նախաձեռնած վերագրանցման գործընթացը, Ջումմա մզկիթի շուրջ համախմբված համայնքը հայտնվեց օրենքից դուրս կարգավիճակում և դուրս մղվեց Բաքվի կենտրոնական շրջաններից, իսկ առաջնորդ Հաջի Իլգարը 2003

¹¹ Goyushov A., Islamic Revival in Azerbaijan, *Current Trends in Islamist Ideology*, vol. 7, 2005, p 73-74

թվականին անցկացված նախագահական ընտրությունների արդյունքները վիճարկելու համար անգամ բանտարկվեց¹²:

Ադրբեջանում խորհրդային գաղափարախոսության ազդեցությամբ պայմանավորված, սակայն, շիայական մի շարք կարևոր սկզբունքներ դուրս են մնացել կրոնական պրակտիկաների համախմբից: Մասնավորապես, շիայական կարևորագույն «մարջախայի»¹³ սկզբունքը միշտ նվազ կարևորություն է ունեցել Ադրբեջանի շիաների շրջանում: 1980-ականներին, սակայն, Իրանի Իսլամական հեղափոխության արձագանքները Ադրբեջանում և հատկապես Նարդարանում, որտեղ միշտ բարձր է եղել կրոնական ծեսերի պահպանման մակարդակը, կրոնական մի խումբ իսլամագետների շրջանում

¹² Balci B., *Islam in Central Asia and the Caucasus Since the Fall of the Soviet Union*, Oxford University Press, 2018, p. 93-94.

¹³ Ըստ շիա մուսուլմանների շիայական համայնքի կրոնական, քաղաքական ու հոգևոր առաջնորդությունը մարգարեն պատվիրակել է իմամներին: Թաքուցման մեջ գտնվող տասներկուերորդ իմամը, սակայն, շիայական համայնքը թողել է առանց առաջնորդի: Հեղինակության ու առաջնորդության այս բացը լրացնելու համար 1864 թվականին, ժամանակի Իրանի ամենահեղինակավոր կրոնական հեղինակություններից մեկը՝ Մորթեգա ալ-Անսարին ձեռնարկում է «մարջախայ»-ի ինստիտուտի ձևավորումը: Ըստ Ալ-Անսարիի մինչև թաքուցման մեջ գտնվող իմամ Մահդիի վերադարձը, շիայական համայնքի կրոնական ու քաղաքական առաջնորդությունը պետք է ստանձնի կրոնական որևէ հեղինակություն, որը պետք է ընկալվի որպես «ընդօրինակման աղբյուր»՝ «մարջայե թաղլիդ»: Այսպիսով, բոլոր հավատացյալները պիտի հետևեն այդ հեղինակությանը՝ իրենց կրոնական պարտավորությունները կատարելիս: Արդյունքում, շիայական աշխարհում, հատկապես՝ Իրանում, Իրաքում ու Լիբանանում, մի շարք կրոնական հեղինակություններ ստացան «մարջայե թաղլիդ» տիտղոսը և հետևորդների հսկայական բանակ ձեռք բերեցին: Ներկայում ողջ շիայական աշխարհում քսան «մարջայե թաղլիդ» կա, որոնց մեծամասնությունը հաստատված են շիայական խոշոր կենտրոններում՝ Ղոմում, Նաջաֆում ու Քերբալայում: «Մարջայե թաղլիդը» պիտի հետևորդների մեծ թիվ ունենա, հրատարակի իր անհատական կրոնական ուղեցույցը՝ «ռեսալեն», ունենա մի քանի գրասենյակ՝ «դաֆթարներ», որտեղ իր ուսանողները կքարոզեն իր գաղափարները, և «մարջայե թաղլիդ» է միայն, որ իրավասու է շիայական հարկ՝ «խոմս» հավաքագրելու:

սկսում են զարգացում ապրել «մարջայիյա»-յի կարևորության մասին պատկերացումները:

Ադրբեջանում այդպիսով, քիչ էին կարևորում կրոնական հեղինակությունների դերը, թեև Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ, այսթոլլահ Խոմեյնին որոշակի հեղինակություն էր վայելում Ադրբեջանի կրոնական վերնախավի ներկայացուցիչների մոտ: Հետագայում՝ անկախությունից հետո Ադրբեջանի հարաբերությունները Իրանի, նվազ չափով նաև Իրաքի ու Լիբանանի հետ, ինչպես նաև կրոնական ուսանողներին Իրան ուղարկելու պրակտիկան, նպաստեցին «մարջայիյա» հասկացության հետագա զարգացմանը երկրում:

Քանի որ Ադրբեջանի շիաները առօրյայում աշխարհիկ կյանք էին վարում, նրանց մեծամասնությունը բացարձակ անտեղյակ էին «մարջայե թաղլիդի» սկզբունքի մասին: Միննույն ժամանակ, կրոնական ծեսերը պահպանող և հատկապես ամենօրյա հինգանգամյա աղոթքներն անող շիա մուսուլմանների համար «մարջայե թաղլիդին» հետևելը հատուկ նշանակություն ուներ:

Դժվար է միանշանակորեն ասել, թե որ «մարջայե թաղլիդն» ունի ամենամեծ ազդեցությունը Ադրբեջանում: Իրանի դեսպանատունն ու հատկապես դեսպանատան Մշակույթի կենտրոնը մշտապես լծված են Իրանի պաշտոնական «մարջայե թաղլիդ» Ալի Խամենեյի գաղափարների տարածման գործին: Չնայած դրան՝ Ադրբեջանում Ալի Խամենեին չափազանց հեռու է ամենաազդեցիկ շիա հոգևորականը լինելուց: Ալի Միսթանին այստեղ էլ, ինչպես ողջ շիա աշխարհում, շատ ավելի ազդեցիկ է: Միսթանին, որի գրքերը առկա են երկրի մայրաքաղաքի ու

գավառների գրախանութներում, առանձնահատուկ ժողովրդականություն է վայելում Ադրբեջանում¹⁴:

Եվս երկու «մարջայե թաղլիդներ» նշանակալի ազդեցություն ունեին Ադրբեջանում մինչև իրենց մահկանացուն կնքելը: Ղումում հաստատված Ֆազիլ Լենքորանին «Իմամ Խոմեյնի» կամ «Հոջաթիե» մադրասաներում սովորող բազում ադրբեջանցի ուսանողների էր գրավում, որոնք խանդավառությամբ մասնակցում էին նրա դասախոսություններին: Նրա ստեղծագործությունների մեծ մասը իր ուսանողների կողմից թարգմանվել է պարսկերենից ադրբեջաներեն ու տարածվել Ադրբեջանում: Նույն կերպ, Ղումում հաստատված մեկ այլ ատրպատականցի՝ Ջավադ Թաբրիզին, որոշակի հեղինակություն ունեւր Ադրբեջանում: Սակայն նրանց մահից հետո (Թաբրիզին մահացել է՝ 2006թ., Լենքորանին՝ 2007թ.), նրանց հետևորդները հայացքն ուղղեցին դեպի այլ «մարջայե թաղլիդներ», հատկապես դեպի Մեքարիմ Շիրազի և Վահդի Խորասանի¹⁵:

Շիական իսլամը, լինելով դոմինանտ ուղղություն Ադրբեջանում, նաև ներկայացված է պետական ինստիտուտներով, որոնց մասին կխոսվի պետություն-կրոն հարաբերությունների հատվածում:

Սուննիներ

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո սուննիական չափավոր իսլամի քարոզչությունը Արդբեջանի տարածքում հիմնականում իրականացվում էր Թուրքիայից ժամանած քարոզիչների կողմից: Թյուրքական ինքնության ակտուալացումը Ադրբեջանում անմիջական կապ ունի ադրբեջանական քաղաքական գործիչ,

¹⁴ Balci B., Islam in Central Asia and the Caucasus Since the Fall of the Soviet Union, Oxford University Press, 2018, էջ 97

¹⁵ Նույն տեղում

Ադրբեջանի երկրորդ նախագահ (1992-1993թթ.) Էլչիբեյի պանթյուրքական «Ադրբեջանի Ժողովրդական ճակատ» կուսակցության գործունեության հետ:

Սուննի իսլամի առաջին քարոզիչներից էին նաև սուֆիական «Նակշբանդիյա» միաբանության (տարիկաթի) ներկայացուցիչները: 1995 թվականին, սակայն, միաբանության առաջնորդը մեղադրվեց հեղաշրջման փորձ կատարելու մեջ և արտաքսվեց, իսկ միաբանության գործունեությունը կասեցվեց: 2004 թվականի տվյալներով՝ այս միաբանությունը ընդհատակյա գործունեություն էր ծավալել հիմնականում Նախիջևանում և Ղազախի մարզում¹⁶:

1990-ականներին «Նակշբանդիների» գործունեությանը գուգահեռ Ադրբեջանում սկսում են գործել նաև «Սուլեյմանիյա» և «Մուլենա» միաբանության ներկայացուցիչները, որոնց գաղափարների տարածման հիմնական թիրախները Ադրբեջանում սովորող թուրք ուսանողներն էին:

Ադրբեջանական հասարակության վրա իր ազդեցությամբ առավել աչքի են ընկնում այսպես կոչված «նուրսիները», որոնք Սաիդ Նուրսիի (1873-1960) գաղափարների ջատագովներն են: Ըստ էության՝ այս սուննիական շարժումը լայն թափ ստացավ 1960-ականների վերջում, երբ համայնքի ղեկավարումը ստանձնեց միլիարդատեր Մուհամմադ Ֆեթուլլահ Գյուլենը: Խորհրդային Միության փլուզումը նոր հնարավորություններ ստեղծեց շարժման համար սեփական գաղափարները իսլամական և թյուրքական նոր միջավայրերում (Ադրբեջան, Ղազախստան, Ղրղըզստան, Ուզբեկստան, Տաջիկստան և այլն) տարածելու համար:

¹⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս Юнусов А., Ислам в Азербайджане, Баку, 2004, г.

Հատկանշական է, որ «նուրսիները» իրենց քարոզչությունը իրականացնում են հիմնականում ուսումնական հաստատությունների և կրթական ծրագրերի միջոցով: Նուրսիական կապիտալով հիմնված կրթական օջախների աշխարհագրությունը ընդգրկում է Ադրբեջանի ողջ տարածքը: 2003 թվականի տվյալներով՝ Ֆ. Գյուլենի շարժման կողմից ֆինանսավորվող դպրոցներում սովորում էր 3000-ից ավել աշակերտ¹⁷, որոնց թիվը 2003-2010 թթ. աճել է մի քանի անգամ, քանի որ ադրբեջանական հասարակության մեջ այս դպրոցները լայն մասսայականություն են վայելում առաջին հերթին իրենց հասանելիության, ինչպես նաև կրթության բարձր որակի շնորհիվ: Բացի դպրոցներից գործում են նաև միջին մասնագիտական և առնվազն մեկ բարձրագույն («Կավկազ» համալսարան) ուսումնական հաստատություններ, ինչպես նաև ինտերնատներ:

Մինչև 2009 թվականը թուրքամետ կողմնորոշում ունեցող հանրության հիմնական կենտրոն էր համարվում 1990-ականներին կառուցված «Նահատակների մզկիթը» Բաքվում, որը նաև Թուրքիայի դեսպանատան կրոնական գործերով կցորդի պաշտոնական նստավայրն էր¹⁸:

Թուրքիայում ձոխողված հեղաշրջման փորձից հետո, երբ պաշտոնական Անկարան մեղադրանք առաջադրեց գյուլենական շարժման ներկայացուցիչներին և նրանց առաջնորդ Ֆեթուլահ Գյուլենին, Ադրբեջանում գյուլենական ֆինանսական միջոցներով գործող կառույցները և ծրագրերը հայտնվեցին փակման եզրին: Մասնավորապես, հայտարարվեց «Կավկազ» համալսարանի փակման մասին՝ չնայած այն հանգամանքին, որ այն բարձ

¹⁷ Balci B., Fethullah Gülen's Missionary Schools in Central Asia and their Role in the Spreading of Turkism and Islam, *Religion, State & Society*, Vol. 31, No. 2, 2003, p 156

¹⁸ Balci B., Goyushov A., "Azerbaijan", *Yearbook of Muslims in Europe*, v. 2, ed. by Jorgen S. Nielsen and others, Brill, Leiden-Boston, 2010, p 47.

վարկանիշ ունեւր Ադրբեջանի կրթական համակարգում: Արգելվեց նաև գյուլենական շարժման հետ ասոցացվող ակադեմիական շրջանակների ներկայացուցիչներին ճամփորդել արտերկիր¹⁹:

Արմատական իսլամ

Ադրբեջանի տարածքում սուննիական իսլամի տարածման գործում որոշակի դերակատարություն են ունեցել նաև «սալաֆիական» քարոզիչները²⁰, որոնք հիմնականում տարածաշրջան են գալիս Պարսից ծոցի երկրներից և Սաուդյան Արաբիայից: 1990-ականների առաջին կեսին արաբական ծագում ունեցող իսլամական տարբեր բարեգործական կազմակերպություններ իրենց մասնաճյուղերն են բացում Ադրբեջանի ողջ տարածքով մեկ²¹: Թեև Սալաֆի քարոզիչները պարարտ հող գտան հիմնականում Ադրբեջանի հյուսիսում, որտեղ բնակչությունը ավանդաբար սուննիական իսլամի հետևորդ է, այդ թվում նաև Ռուսաստանի Դաշնության սահմանի երկայնքով բնակվող էթնիկ փոքրամասնությունների (լեզգիներ, ավարներ, ծախուրներ և այլն) շրջանում: Սալաֆիական քարոզի կենտրոններ են ստեղծվում նաև այնպիսի խոշոր քաղաքներում, ինչպիսիք են Բաքուն և Մումգաիթը:

¹⁹ Safarova D., Azerbaijan: University, Paper Closed as Anti-Gülen Cleanup Continues, Jul 20, 2016, <https://eurasianet.org/azerbaijan-university-paper-closed-anti-gulen-cleanup-continues>

²⁰ «Սալաֆիներ» ընդհանրական անվամբ իսլամի պատմության տարբեր փուլերում անվանվել են այն գործիչները, որոնք կոչ են արել վերականգնել վաղ իսլամական ումման, այսինք՝ մաքուր իսլամը առանց նորարարություններ: Այս խմբի մեջ են մտնում նաև վահաբականները:

²¹ Goyushov A., Islamic Revival in Azerbaijan, *Current Trends in Islamist Ideology*, vol. 7, 2005, p 75

1995 թվականին Բաքվում հիմնվում է առաջին վահաբական մզկիթը: Ծայրահեղ իսլամական գաղափարների զարգացումը և տարածումը Ադրբեջանում 1990-ականների երկրորդ կեսում պայմանավորված է հիմնականում չեչեն փախստականների ներհոսքով: Այս նույն ժամանակահատվածում քուվեյթյան կապիտալով Բաքվի Նարիմանովի շրջանում կառուցվեց հետագայում «Աբու Բաքրի» անվանումը ստացած մզկիթը: Մզկիթի իմամ Գամետ Սուլեյմանովի գործունեության շնորհիվ Նարիմանովի շրջանում գտնվող այս մզկիթը դարձավ վահաբական իսլամի գաղափարախոսության քարոզի կենտրոն Ադրբեջանում:

2001 թվականի սեպտեմբերի 11-ի իրադարձություններից հետո, ահաբեկչության դեմ գլոբալ պայքարի դրոշի ներքո, ադրբեջանական պետական մեքենան սկսեց կանխարգելիչ գործողություններ ձեռնարկել և սահմանափակել վահաբական քարոզիչների ազդեցությունը ադրբեջանական հասարակության վրա: Մասնավորապես, 2008 թ. օգոստոսին փակվեց «Աբու Բաքրի» մզկիթը, այն բանից հետո, երբ այնտեղ ահաբեկչական գործողությունների արդյունքում սպանվեց երկու և վիրավորվեց տասը հոգի, այդ թվում նաև Հաջի Գամետը: Մյուս կողմից ահաբեկչության դեմ պայքարը Ադրբեջանի կողմից օգտագործվեց ընդդիմադիր քաղաքական շրջանակների նկատմամբ վերահսկողություն սահմանելու համար:

Որպես իսլամական գործոնի ծայրահեղ դրսևորման օրինակներ կարելի է դիտարկել նաև Նարդարանում պարբերաբար տեղի ունեցող բողոքի ցույցերն ու Գանձակում 2018 թ.-ին հուլիսի երեքին տեղի ունեցած մահափորձը քաղաքապետի նկատմամբ: Այս մահափորձից հետո տեղի ունեցած բողոքի ցույցի ընթացքում սպանված երկու ոստիկանների սպանության համար ևս, պետությունը մեղադրեց իսլամիստական կազմակերպություններին ու նրանց աջակցող ընդդիմադիր ուժերին՝ նպատակ ունենալով

դրան հաջորդող ընտրությունների ժամանակ հավելյալ քվեներ ստանալ: Միաժամանակ, ցույցի վերաբերյալ հայտարարության մեջ իշխանությունը այն բնութագրում էր որպես «ծայրահեղականների հավաք և նրանց կողմից ոստիկանի սպանություն»²²: Ադրբեջանական իշխանությունները փաստեր էին բերում, որ սպանության մեջ մեղադրվող Սաֆարովը ամիսների ընթացքում վերապատրաստում է անցել Իրանում ու Սիրիայում:

«Իսլամական պետություն» կազմակերպության ի հայտ գալուց ի վեր, Ադրբեջանը ջանում է հսկողության տակ պահել Սիրիայից ու Իրաքից ահաբեկիչների հոսքերը: Մի շարք իրավական կարգավորումների բարեփոխումներ 2009-2015 թթ.-ի ընթացքում նպատակ են ունեցել ահաբեկչական սպառնալիքի կանխարգելումն ու դրա հետագա տարածումը հնարավորինս հեշտացնելու: Մասնավորապես, քրեական օրենսգրքում արված հավելման համաձայն՝ Սիրիա մեկնող «օտարերկրյա զինվորների» պատիժը սահմանվել է 15 տարվա ազատազրկում: Նույն օրենսգրքի մեկ այլ փոփոխության համաձայն՝ կրոնական քարոզչության համար պատիժը սահմանվել է երկու տարի, նախկին մեկ տարվա փոխարեն:

Իսլամ – պետություն հարաբերություններ

Իսլամ-պետություն հարաբերություններն Ադրբեջանում կարգավորվում են սահմանադրությամբ և օրենքներով:

²² Baş Prokurorluq: Sosial şəbəkələrdə və bəzi saytlarda təxribat xarakterli çağırışlarla əlaqədar cinayət işləri başlanılıb, 09.07.2018, https://azertag.az/xeber/Bas_Prokurorluq_Sosial_sebekelerde_ve_bezi_saytlarda_texribat_xarakterli_chagirislarla_elaqedar_cinayet_isi_baslanilib-1178164, Safarova D., Attacks in Azerbaijan raise accusations of Islamist extremism, government skullduggery, Jul 11, 2018, <https://eurasianet.org/attacks-in-azerbaijan-raise-accusations-of-islamist-extremism-government-skullduggery>

Ադրբեջանի սահմանադրության 6-րդ հոդվածով երկիրը հռչակված է աշխարհիկ պետություն, իսկ 19-րդ հոդվածը հաստատում է կրոնի և պետության տարանջատվածության սկզբունքը: 1992 թ. ընդունված «Խղճի ազատության և դավանանքի մասին» օրենքում բազմաթիվ անգամներ լրացումներ են կատարվել: 2009 թվականի լրացումից հետո, Ադրբեջանի տարածքում արգելվեց կրոնական քարոզչական գործունեություն ծավալել առանց Կրոնական միությունների հարցով Ադրբեջանի պետական կոմիտեի որոշման: Կրոնական ծիսակատարություն անցկացնելու իրավունք են ստանում միայն այն մոլլաները, որոնք կրոնական կրթություն են ստացել Ադրբեջանում²³:

Պետություն - իսլամ հարաբերությունների կարգավորման իրավասություն ունի նաև Կովկասի մուսուլմանների հոգևոր խորհուրդը: Խորհուրդը 1980 թ.-ից ղեկավարում է շիա հոգևորական Ալլահշուբուր Փաշազադեն, որը ներգրավված է շիայական ազգաբնակչության հետ աշխատանքները կոորդինացնելու գործում: Նրա տեղակալը «մուֆթիի» կարգավիճակով համակարգում է Ադրբեջանի սուննիական համայնքի աշխատանքները: Բոլոր մուսուլմանական համայնքները օրենքով պարտավոր են ընդունել Կովկասի մուսուլմանների հոգևոր խորհրդի իշխանությունը: Գրանցվելու համար մուսուլմանական համայնքը պարտավոր է իր հայտը ներկայացնել Կովկասի մուսուլմանների հոգևոր խորհրդին, որը քննարկելուց հետո այն ուղղում է Կրոնական միությունների հարցով Ադրբեջանի պետական կոմիտեին տվյալ համայնքը գրանցելու համար: Դե յուրե Կովկասի մուսուլմանների հոգևոր խորհուրդը լիազորված է մզկիթներում մոլլաների և իմամների

²³«Խղճի ազատության և դավանանքի մասին» օրենքում տեղ գտած փոփոխություններին և դրա վերաբերյալ քննարկումներին ծանոթանալու համար տե՛ս http://www.forum18.org/Archive.php?article_id=1320

նշանակել, սակայն դե ֆակտո անհրաժեշտ է լինում ստանալ Կրոնական միությունների հարցով Ադրբեջանի պետական կոմիտեի պաշտոնական հավանությունը:

Պետք է նշել, որ Կովկասի մուսուլմանների հոգևոր խորհուրդը մեծ հեղինակություն չի վայելում ազգաբնակչության շրջանում և ասոցացվում է պետական ռեպրեսիվ ապարատի հետ: Ադրբեջանական հասարակությունում, առհասարակ, կրոնական ինստիտուտների հանդեպ վստահությունը գտնվում է չորրորդ տեղում՝ զիջելով նախագահի, բանակի, ոստիկանության ինստիտուտների հանդեպ վստահության մակարդակին²⁴: Այս հանգամանքը, սակայն, չի խանգարում «Կովկասի մուսուլմանների խորհրդին»՝ Ալլահշուքուր Փաշազադեի գլխավորությամբ, ընդլայնել իր ազդեցությունն ու իր նյութական ռեսուրսները: Ադրբեջանում գործող մզկիթներից մեծ մասը գտնվում են «Կովկասի մուսուլմանների խորհրդի» անմիջական ղեկավարության ներքո: Այս գործընթացը աջակցություն է ստանում պետության կողմից, քանի որ հնարավորություն է տալիս ստեղծված ցանցի միջոցով կառավարելի դարձնել նաև օտարերկրյա ֆինանսական ու նյութական հոսքերը: Մեծամասամբ, սակայն, մզկիթները ստիպված են ինքնաֆինանսավորվել՝ կրոնական ծեսերից գոյացած նվիրատվություններով: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ տրամաբանական է, որ օտարերկրյա մոլլաներն ու իմամները չեն ողջունվում խորհրդի կողմից և համարվում են ֆինանսական աղբյուրների մրցակիցներ: Այս մրցակցությունից հաղթանակած դուրս գալու համար էլ Խորհուրդը կարողացել է պետությունից

²⁴ Charles R., *Religiosity and Trust in Religious Institutions: Tales from the South Caucasus (Armenia, Azerbaijan and Georgia)*, Summer 2009, p 14.
<http://iseees.berkeley.edu/sites/default/files/u4/2009-08-Charles.pdf> (ապրիլի 25, 2011)

վետոյի իրավունք կորզել՝ կրոնական կազմակերպությունների գրանցման հարցում:

Ադրբեջանում 2014-2015 թթ.-ին արված իրավական փոփոխությունները, ընդհանուր առմամբ, ամրապնդում են օտար երկրներում կրթություն ստացած հոգևորականների քարոզի արգելքը (բացառությամբ նրանց, որ սովորել էին պետության կողմից հաստատված օտարերկրյա հաստատություններում): Փոփոխություններից մեկն էլ Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի կոմիտեին մենաշնորհ էր տալիս ծիսական արարողությունների կրթություն իրականացնելու մասով: Հոգևորականներին վերապատրաստող կազմակերպությունների բացը լրացնելու համար պետական այդ կոմիտեն ընդլայնել էր իր գործառույթներն ու միայն 2015-2016 թթ.-ին ավելի քան 30,000 վերապատրաստման դասընթաց անցկացրել²⁵:

Օրենքների այս փոփոխությունները, սակայն, հետադարձ ուժ չունեին, ինչը նշանակում է, որ նախկինում այլ կազմակերպությունների կողմից վերապատրաստում անցած հոգևորականները չէին զրկվում որակավորումից: Իսկ ըստ պաշտոնական տվյալների՝ դրսում վերապատրաստված հոգևորականների թիվը մոտավորապես 1,800 է, իրական թիվը, սակայն, կարող է ավելի մեծ լինել²⁶:

Կարելի է առանձնացնել Ադրբեջանում գործող իսլամական մի շարժում ևս: Այսպես կոչված «մուսուլման ինտելեկտուալներ», որոնք ձևավորվում են համալսարանական և ակադեմիական միջավայրում աշխատող արևելագետներից: Այս շարժման

²⁵ Cornell S. Karaveli H., Ajeganov B., Azerbaijan's Formula: Secular Governance and Civic Nationhood, 2016, pp. 77-81

²⁶ Azerbaijan: The American Foreign Policy Council's World Almanac of Islamism, 2018, p. 6
<http://almanac.afpc.org/sites/almanac.afpc.org/files/Azerbaijan%202018%20Website.pdf>

ներկայացուցիչները պարբերաբար հանդես են գալիս մասնագիտական դիրքից՝ մեկնաբանելով իսլամի որոշ դրույթներ, վիճարկելով շարիաթի ինչ-ինչ սկզբունքներ և, ընդհանրապես փորձ կատարում խթան հանդիսանալ Ադրբեջանում իսլամի բարեփոխման և արդիականացման համար:

Իսլամի գործոնը դարաբաղյան հակամարտության համատեքստում

Ղարաբաղյան հակամարտության ընթացքում, ինչպես ռազմական գործողությունների ակտիվ փուլում, այնպես էլ 1994 թ. կնքված զինադադարից հետո ադրբեջանական կողմը ակտիվորեն օգտագործել և օգտագործում է իսլամի գործոնը իր դիրքերը միջազգային ամենատարբեր հարթակներում ամրապնդելու համար:

Դեռ դարաբաղյան պատերազմի սկզբնական շրջանում Ադրբեջանը փորձեր է ձեռնարկել այն ներկայացնել քրիստոնյա-մուսուլմանական պայքարի համատեքստում, ինչի արդյունքում կարողացել է մարտական շփման գծում հայկական ուժերի դեմ մոբիլիզացնել մուսուլման վարձկաններին Աֆղանստանից, Թուրքիայից, Չեչնիայից և այլ երկրներից: Միաժամանակ, Ադրբեջանը Իսլամական Համագործակցության Կազմակերպության (ԻՀԿ) շրջանակներում բազմիցս փորձել է շրջանառության մեջ դնել հակահայկական բանաձևեր²⁷:

Կարելի է ենթադրել, որ Ղարաբաղյան հակամարտության համատեքստում Ադրբեջանը չի հրաժարվելու «իսլամի» գործոնի օգտագործումից: Իսլամական գործոնի ակտիվացման և

²⁷ Տե՛ս օրինակ Փաշայան Ա. Հայ-Ադրբեջանական հակամարտությունը իսլամական Կոնֆերանսի օրակարգում, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=445&sphrase_id=7618

իսլամիստական ուժերի ներգրավման և մոբիլիզացիայի պարագայում կարելի է ենթադրել, որ պատերազմական գործողությունների վերսկսման և երկարատևության պարագայում հայկական ուժերը կարող են առերեսվել «շահիդության» երևույթի հետ:

«Շահիդների» մասնակցության թիվը կտրուկ կարող է մեծանալ, եթե հաշվի առնենք, որ Սիրիայում և Իրաքում ռազմական փորձառություն ստացած ադրբեջանցի զինյալների թիվը հասնում է մի քանի հազարի: Մյուս կարևոր գործոնը կարող է լինել ռազմական գործողությունների վերսկսման ժամանակ այլ տարածաշրջաններում այսպես կոչված «քրիստոնյա-մուսուլման» հակամարտությունների բացակայությունների հանգամանքը: Չի բացառվում նաև որպես ծայրահեղ միջոց, դարաբաղյան հակամարտությունը կրոնական դաշտ տեղափոխելու համար, Ադրբեջանի կողմից (առնվազն բարձրաստիճան կրոնականների շուրթերով) ջիհադի հայտարարումը Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի դեմ:

Եզրակացություն

21-րդ դարի առաջին տասնամյակում ադրբեջանական հասարակական կյանքում մեծանում է իսլամի դերը ընդհանրապես, ինչի մասին վկայում են պետության կողմից ոլորտը կարգավորելու համար նախաձեռնած քայլերի թիվն ու հաճախականությունը:

Փակ և ավտորիտար այնպիսի համակարգերում, ինչպիսին է Ադրբեջանը, կրոնը սկսում է լիզիտիմության հավելյալ աղբյուր դառնալ: Այն պետությունում, որի բնակչության մեծամասնությունը հավատացյալ մուսուլմաններ են, անկախ գերագույն իշխանության տիպից (տոտալիտար, ավտորիտար համակարգ և այլն), կրոնի մարմնավորողը որոշակի

լեզվի տիրություն է ստանում, քանի որ ընկալվում է Ալլահի կամքի արտահայտման համատեքստում:

Ադրբեջանում իսլամը միատարր չէ և ներկայացված է իրար հակասող ուղղություններով, և այդ ուղղություններից յուրաքանչյուրը հիմնված է այս կամ այն (կրոնական կամ էթնիկ) ինքնության ակտուալիզացման վրա:

Կրոնական ինստիտուտների հանդեպ վստահության ցածր մակարդակը ստեղծում է մի իրավիճակ, որում զարգանում է «ժողովրդական իսլամը»: Սա իր հերթին համադրվելով Ադրբեջանում իսլամի տարատեսակ դրսևորումների առկայության հետ, կենտրոնական իշխանությունների թուլացման պարագայում իսլամի ազդեցության տեսանկյունից կառաջացնի երեք գոտի: Դրանք են. 1) թուրքական իսլամի տարածում Նախիջևանում և կենտրոնական շրջաններում, հատկապես Բաքվում, 2) շիայական իսլամի ակտիվացում հարավային և հարավ-արևմտյան շրջաններում և, վերջապես, 3) արմատական իսլամի սահմանափակ դրսևորումներ Ադրբեջանի հյուսիսում և դրա ցանցային արտահայտում երկրով մեկ:

Պետք է արձանագրել, սակայն, որ ներկա փուլում ազդեցությունը տարածելու տեսանկյունից, հաջողություններ է արձանագրում հիմնականում թուրքական սուննիական իսլամը, ինչը չի բխում Հայաստանի շահերից, քանի որ, չնայած իր կրոնական բնույթին, այդ ներգործությունը տարածաշրջանի վրա կոնսոլիդացնում է թուրքական տարրը:

The Islamic factor in Azerbaijan and its influence on the security interests of Armenia

**Kocharyan Hayk, Gevorgyan Anna
(Summary)**

After the independence of former Soviet Republic of Azerbaijan several Islamic groups from Iran, from other countries of Middle East and also from the North Caucasus were competing for spreading their ideas in the country. The state religious institutions were forced to fight for their dominance and during the years they managed to expel most of them: Nowadays only some groups of Turkic origin have relatively successful activity. The article aims to reveal the role of Islamic factor in Azerbaijan by examining the state policy towards Islamic groups and institutions, including extremist ones, as well as by evaluating the possible influence of that factor on the security of Armenia.

Исламский фактор в Азербайджане и его влияние на интересы безопасности Армении

**Кочарян Айк, Геворгян Анна
(Резюме)**

После независимости прежней советской республики Азербайджана некоторые исламские группы из Ирана, из других стран Среднего востока, а также из Северного Кавказа соперничали для распространения своих идей в стране. Государственные религиозные институты были вынуждены сражаться за превосходство и со временем им удалось выселить большинство из них: в наши дни только несколько групп турецкого происхождения имеют сравнительную активность. Целью статьи является выявления роли исламского фактора в Азербайджане анализируя государственную политику по отношению к исламским группам и институтам, включая экстремистские группировки, а также оценивая возможное влияние этого фактора на безопасность Армении.